

УДК 130.121

ТРАНСЦЕНДЕНТАЛЬНИЙ АНАЛІЗ СВІДОМОСТІ ЯК МОЖЛИВА РЕАЛЬНІСТЬ

Катерина Мошина

*Львівський національний університет імені Івана Франка
вул. Університетська 1, м. Львів 79000, Україна, тел. (0322) 79-43-72*

У кантівській філософії доведення існування "речей поза нами" виокремлюється у самостійну проблему людського пізнання. Поняття трансцендентального синонімічно для Канта вислову "бути поза свідомістю людини". Отже, речі які трапляються у просторі, є також поза свідомістю людини. Однак саме таке розведення понять сприяло нерозумінню у подальшому розвитку теорії пізнання. Кант уводив ще один термін, яким намагався окреслити полюси зовнішньої реальності. На противагу трансцендентальному об'єктові Кант пропонував розглядати "емпірично зовнішній" об'єкт, такий, що трапляється у просторі" [1, с.118]. Інтерпретуючи ці міркування Канта, Мур уважав за потрібне дати роз'яснення до них, оскільки аналітична філософія, представником якої він був, не могла обійти довільного кантівського "траплятися у просторі". Мур піддав сумніву повноту кантівського доведення реальності речей поза нами. Свої міркування він виклав у статті "Доведення зовнішнього світу" [2, с.66]. Перш ніж розглядати цю проблематику, яка поширилась у сучасних теоріях пізнання, треба зазначити про зв'язок цих теорій з кантівською філософією. Однак колізії розуміння проблеми доволі різноманітні. Ми вважаємо за доцільне розглянути у зв'язку з цим зміст двох сучасних філософських теорій.

Можна виокремити такі важливі течії: феноменологічний ідеалізм та соціальний конструктивізм. Загалом вони є антиреалістичними, оскільки позбавляють зовнішню реальність незалежності від людини. Прибічники феноменологічного ідеалізму вміщують реальність у свідомі стани, натомість конструктивісти вважають, що реальний світ є зв'язком речей, що сконструйовані групами людей.

Розглянемо спочатку аргументи, які наводять конструктивісти. Гуссерль, на їхню думку, відкрив у трансцендентному аналізі дещо більше, ніж дані чуттів (sense data), а саме: глибинний внутрішній світ людини. Втім, поняття інтенціональності, якому феноменологічний метод надає найбільшого значення, для конструктивістів видається темним, складним, заплутаним. Трансцендентальний аналіз вони пропонують починати від

прийняття певних умов за даність і на підставі цих умов, намагатися відкривати їхні засновки. У цьому разі “умови” розглядатимуть як такі, що належать до практики людини, а “засновки” стосуються того, що особисто кожна людина має на меті, коли ангажується до тої чи іншої практичної діяльності.

З приводу прийняття “умов” є відмінне розуміння у самому конструктивізмі. Наприклад, Джон Серль вважає, що “умови є тим, що ми робимо, коли спілкуємося один з одним, будуючи певний вид виразів загальноновживаною мовою” [3, с.183]. За цими міркуваннями, багато умов є незалежними від нашої репрезентації, оскільки велика кількість спільних феноменів існує поза особами, між якими відбувається спілкування. Ці феномени є не тільки епістемологічно об’єктивні, а також об’єктивні онтологічно. Цим фактом Серль постулює існування зовнішньої реальності. Погляди Серля належать до поміркованого конструктивізму. Втім, радикальні конструктивісти – Нельсон Гудмен, Франческо Варела, Умберто Матурана, Ніклас Луманн – уважають наївним припущення, що існує реальність, незалежна від нашої репрезентації. Деякі вчені навіть стверджують, що сучасна фізика несумісна з постулатом реалізму.

Матурана відкидає ідею об’єктивної реальності на підставі того, що нервова система людини є самопродукувальною системою (autopoietic), такою, що конструює власну реальність. Трансцендентальний аналіз реальності зводиться до соціального конструювання, яке можливе завдяки існуванню “консенсусних сфер”, у мозку. Отож, немає реальності, незалежної від біологічної системи.

На відміну від конструктивізму, трансцендентальний аналіз Гуссерля виник у класичній традиції німецької філософії. Гуссерль не пропонував повертатися до давнього диспуту навколо реальності та про пізнаваність зовнішнього світу. Його трансцендентальний аналіз мав на меті кореляцію між об’єктом, істиною та пізнанням. В інавгураційній лекції “Чиста феноменологія, її метод та сфера дослідження”, прочитаній у Фрейбурзі, учений зазначив: “Кожному об’єктові відповідає замкнена система істини, що є істинною для цього об’єкта, та, з іншого боку, є ідеальна система, що уможливорює когнітивний процес, завдяки якому об’єкт та істина про нього можуть бути дані кожному суб’єкту, який пізнає” [4, с.8]. Трансцендентальний аналіз Гуссерля порушує питання: “Що є основою у природному мисленні для здійснення пізнання?” Гуссерль дає два підходи для пошуку відповіді на це запитання. З одного боку, пізнання, як природний факт, може досліджувати психологія. У психології можуть бути описані різні види когнітивних наук, їхній внутрішній зв’язок і генетичні відношення. З іншого боку, пізнання виявляється пізнанням того, що об’єктивно існує. Це відбувається через внутрішнє розуміння, яке властиве пізнанню. Саме завдяки розумінню пізнання стосується того, що об’єктивно існує. Природне

мислення відіграє активну роль у дослідженні *a priori* зв'язку між розумінням та постулювальними значеннями. Цим аспектом пізнання повинні займатися синтаксис, семантика, формальна логіка. Втілювання засад феноменологічного методу прибічниками Гуссерля на практиці зіткнулося з багатьма труднощами. Це сприяло їхньому миттєвому розгалуженню.

З'являється реалістично орієнтована феноменологія, до якої зачисляють такі напрями: структуралістську феноменологію Г. Ромбаха, "космологічну" феноменологію О.Фінка, та натуралістичний варіант феноменології М.Фарбера. Гуссерлівське питання про те загальне, що властиве самим речам і нашим уявленням про них, покладене в основу структуралістської феноменології Ромбаха. Ромбах вважає метою свого методу відшукування структур, спільних як для свідомості, так і для реальних предметів. Асистент Гуссерля Фінк звертається до проблеми реальності та її розуміння. Вихідним пунктом космологічної феноменології стає дослідження повсякденно відчутних часових модифікацій: сприйняття, пам'яті, пригадування, очікування. Американський філософ М.Фарбер у книзі "Феноменологія та існування" критикує феноменологію Гуссерля за суб'єктивізм та ідеалізм, за незалежність "абсолютного знання" від досвіду та фізичної реальності. Він відстоює натуралістичну позицію. "Будь-яке розумне дескриптивне положення феноменології, – пише він, – може бути зроблене в об'єктивних термінах у межах натуралістичної (реалістичної або матеріалістичної) філософії" [5, с.77]. Лейтмотив поглядів Фарбера – дослідити реальність не у самій феноменології, а опосередковано через неї.

Деякі сучасні філософи, зокрема Б.ван Фраассен, аналізуючи такий розвиток феноменологічного методу, схиляються до думки, що згадуване вище питання про можливість пізнання не може бути вирішене в науці ані психологією, ані логікою чи лінгвістикою, ані найсучаснішими доробками в галузі штучного інтелекту. Загальна позиція Гуссерля щодо цієї проблеми наближується до скептицизму, коли він говорить: "До цього часу ми продовжуємо перебувати у стані природного мислення. Проте кореляція між пізнанням як ментальним процесом та згадуванням про те, що є, – це джерело глибших та складніших проблем. Взяті разом, вони є проблемою можливості пізнання" [4, с.8]. У скороченому вигляді положення трансцендентального аналізу Гуссерля можна сформулювати так. Трансцендентальний аналіз починається з такого: у природному стані беруть за основу той факт, що пізнання можливе. Отже, бути у природній настанові – означає мати засновок, що пізнання можливе. На відміну від природної, перебування у філософській настанові означає наявність віри, якогось невисвітленого фону. Відмінність цих настанов полягає у відмінності вихідних засновків для мислення. Філософська позиція адаптує віру. Стосовно останнього положення висувають багато заперечень. Наприклад, ван Фраассен зазначає:

якщо метод феноменології Гуссерля повинен охоплювати субстанцію віри, адекватну самому методу, то виникає загроза філософської плутанини.

Розмежуванням між поглядами конструктивістів та феноменологів є питання про знання/концепцію/образ. Чи можемо ми із нашого знання/концепції/образу, сконструйованого мозком за умов взаємодії людей, виводити, що реальність, яка відображена у знанні/концепції/образі, також сконструйована мозком за умов взаємодії людей? Матурана відповідає на це питання ствердно і робить висновки про реальність на підставі дослідження особливостей нашої репрезентації реальності. У Гуссерля стосовно цього питання не знаходимо чіткого роз'яснення. Поняття концепта(*concept*) він не відрізняє від поняття сутності(*essence*), хоча розуміння відмінності цих понять є у О.Пфендера та М.Фарбера. Невизначеність з теми онтологічної незалежності існуючого у феноменології пояснюється забороною говорити про світ без свідомості. У феноменологічній онтології йдеться не про "світ" (*Welt*), а про "навколишній світ" (*Umwelt*), який відображений у свідомості. Оскільки сама свідомість перебуває у світі, то питання про світ як такий для феноменолога трансформується в питання про світ, який розгортається на обрії його спостереження свідомістю.

Друге розмежування між феноменологією та конструктивізмом стосується засновків у трансцендентальному аналізі. Йдеться про те, як відносність інтересів людини впливає на репрезентацію реальності. На підставі цієї відносності інтересів чи можемо ми зробити висновок, що реальність, як така, є відносною так само, як і інтереси? Феноменологічне трактування узасаднює положення трансцендентальної філософії. Для Гуссерля це принципове питання, оскільки він розуміє онтологію лише як онтологію свідомості. Отож, інтереси людини мають первинне значення. Він будує моністичну теорію. Феноменологія виникла з потреби прояснити головні концепти логіки та математики. Ці науки історично розвивалися у тісному зв'язку. Гуссерль шукає джерело цих наук у ейдетичній структурі мислення. Пізніше він успадковує ідею філософії як першої філософії. Засновки трансцендентальної філософії, за Гуссерлем, полягають у царині свідомості. Конструктивісти стверджують, що немає підстав підтримувати справедливість винятково однієї картини світу або "версії", використовуючи термін Гудмена. Говорячи про первинність інтелектуальної дії щодо об'єкта, конструктивісти відстоюють концептуальну релятивність.

Дослідивши когнітивні схеми конструктивізму та феноменологічного ідеалізму, зіставимо погляди щодо розуміння реальності. Конструктивісти вважають фізичну реальність за причину та реалізацію повсякденного світу. Розум є лише найрозвиненішою особливістю мозку, який спричиняє та реалізує певні фрагменти фізичної реальності, які, відповідно, конструюють зовнішній світ. Згідно з феноменологічною позицією, повсякденна реальність може лише сама по собі бути реальністю, об'єктивність якої виявляється у

предметному змісті свідомості. Звідси науку потрібно розуміти як другорядну та деривативну стосовно до повсякденної реальності. Очевидно, що конструктивістська та феноменологічна позиція є не формальною суперечністю, а антиномією. Тезу цієї антиномії становить позиція феноменологів, згідно з якою феномени відображені у потоці повсякденної реальності. Антитеза є у поглядах конструктивістів, а саме: у тому, що реальність сконструйована фрагментами фізичної реальності і виникає лише у процесі пізнання. Вирішення цієї антиномії можливе на шляху аналізу пізнавальної практики людини.

Як розглянуті концепції філософської онтології впливають на теорію пізнання? Як не дивно, проте якщо, говорячи про онтологію у поглядах феноменологічних ідеалістів та конструктивістів, ми констатували їхні протилежності, то вихідна теза епістемології є для них спільною. Ідеться про визнання активності розуму у пізнанні. Отже, знання не сприймається лише пасивно тим, що надано чуттям або через комунікацію. Його активно буде суб'єкт, що пізнає. В феноменологічній епістемології так само, як і в конструктивістській, визнано динамічні та креативні аспекти розумових процесів. Утім, ця подібність приховує глибинні розбіжності щодо самої побудови знання мозком. Якщо конструктивісти вбачають під цим процесом лише діяльність нервової системи, то феноменологія буде місток від пізнавальної діяльності трансцендентального суб'єкта до онтології. Горизонт, на якому розгортається дія суб'єктивної свідомості, є невичерпним для неї. Реальність виявляється, актуалізується як даність лише у трансцендентальній свідомості суб'єкта. Однак чи твориться вона ним? Феноменологія вагається в нерішучості дати на це питання однозначну відповідь. Конструктивісти наполягають саме на цьому, постулюючи відмінну тезу епістемології. Ось ця теза: "Функцією пізнання є адаптування та обслуговування суб'єктивної організації експериментального світу". Так відкидається дослідження об'єктивної онтологічної реальності. На тлі певної неспроможності феноменологічного ідеалізму визначити послідовну теорію зв'язків трансцендентального суб'єкта зі світом, конструктивісти висувають положення впевненої людини, що сама будує свій світ. Коли Пірс писав "Обґрунтування віри", він зобразив цю тенденцію як таку, що веде до розкріпачення суб'єкта, який пізнає. Усунення авторитетів звільняє мозок людини для творчості. Однак такий активізм розумової діяльності виглядає досить спрощено. Це пояснюється з огляду на нескінченну складність світу. Конструктивісти вважають, що саме через ігнорування традиційною епістемологією цього факту в ній наявна велика кількість концептуальних проблем. Отже, замість пасивної рефлексії над зовнішньою об'єктивною реальністю конструктивістська епістемологія пропонує розглядати суб'єкта таким, що активно реалізує безліч потенційних моделей. У цьому разі роль зовнішнього світу зводиться до обмеження дії одних моделей, тоді як на

перший план висуваються інші. Зрозуміло, що такий процес означає селекцію у пізнанні. Наведемо приклад, який проілюструє ці міркування.

А С
В

Припустимо, що маємо три об'єкти. За теорією значень Фреге це означає, що існує реальність, у якій відображені три об'єкти. Польський логік Лесневський, який уперше навів цей приклад, стверджує, що ми маємо не три, а сім можливих реальностей: А, В, С, А+В, А+С, В+С, А+В+С. Тепер визначимо, чи насправді концептуальна релятивність, що стверджує паралельні реальності, долає умову існування реальності, незалежної від нашої репрезентації. Те, що ми можемо репрезентувати як реальність, виглядає набагато меншим, ніж те, що ми маємо у свідомості. Саме цей сумнів у репрезентативних здібностях спиняє феноменолога. Конструктивісти доводять, що визнання зовнішньої реальності приводить до несумісності, оскільки дозволені несумісності описів незалежно від існуючої реальності. Зокрема, Гудмен тяжіє розглядати світобудівництво як процес визначення у світі певних меж швидше від інших. Наприклад, він пише: "Тепер, як ми робимо сузір'я через покладання разом певних зірок швидше ніж інші, так само ми робимо зірки, проводячи певні межі швидше від інших" [3, с.163]. Гудмен відкидає реалізм та уникає несумісності через релятивність фактів, що описують світ, який ми будуємо. Г. Патнем замість думки про існування незалежної від розуму реальності говорить про сумісну діяльність розуму і світу у будівництві того ж розуму і світу.

Хоча конструктивісти так само, як і феноменологічні ідеалісти, вважають Канта за предтечу, орієнтири виявляються відмінними. Конструктивісти визнають кантівське положення про те, що суб'єкт не має безпосереднього доступу до зовнішньої реальності самої по собі, а знання може розвиватися через використання фундаментальних, вбудованих когнітивних принципів (категорій). Для феноменології вирішальним стало кантівське відкриття "трансцендентальної єдності аперцепції". Що впливає з цього положення для розвитку епістемології? По-перше, будь-який приклад з досвіду уніфікується у одиничній свідомості. По-друге, організація самої свідомості розширюється поза межі одиничного прикладу. Так у епістемології виокремилися принципи розбіжності феноменологічного ідеалізму та конструктивізму. Чи можливо подолати цей дуалізм у епістемології? Позиція конструктивістської теорії пізнання приваблює положеннями про активність розуму у будівництві моделей, концептів. Однак чому люди продовжують ставитись до свідомості як до духовного феномена?

Для роз'яснення цього факту необхідно витлумачити понятійний апарат, який описує свідомість. Поняття феноменологічної інтерпретації, такі як трансцендентальна єдність аперцепції, інтенціональність, ноезисно-ноематичні кореляції адекватно описують явища свідомості. У межах розглянутих розбіжностей між феноменологами та конструктивістами виявляється можливим схарактеризувати свідомість так.

Перше розуміння свідомості ідентифікує її зі сферою якостей; стверджують, що бути свідомим – означає перебувати в одному (чи більше) стані, щочуттєво сприймається. Інше розуміння пов'язує свідомість з усвідомленістю, де усвідомленість є думкою, першим щаблем когнітивного акту, таким, що володіє уявленнями про світ. Останнє розуміння полягає у тому, що бути свідомим – означає мати пропозиційну установку другого рівня. Це установка віри в те, що хтось перебуває у стані якостей, або віри, що він перебуває на першому рівні усвідомлення. Рівнозначно "свідомість" може бути віднесена до кожного з цих визначень. Таке розуміння свідомості закладене у феноменологічній інтерпретації життя. Разом з ідеєю про конструювання соціальної реальності, феноменологічна інтерпретація життя володіє евристичним потенціалом для оновлення методології соціальних наук, зокрема, в галузі когнітивної психології та конфліктології. Однак це програма для окремого дослідження.

Філософський диспут про реальність має вшановану історію. Можемо згадати номіналістів та реалістів з проблемою універсалій, дуалістів та моністів, які вирішували питання співвідношення тіла та духу. Були і рішучі спроби вирішити цю проблематику. Гасла про подання крайнощів реалізму та антиреалізму, про світобудівництво, про пріоритет дії над об'єктом навряд чи можуть послабити інтерес людини до того, як вона та світ виглядають. Тому трансцендентальне питання про структуру фізичної реальності та її пізнання в інтелектуальній культурі буде завжди.

-
1. *Кант И.* Критика чистого разума: У 6 т. М., 1963. Т.3.
 2. *Мур Д.* Доказательства внешнего мира // Аналитическая философия: Избр. тексты. М., 1993. С.66–84.
 3. *Searle J.* The Construction of Social Reality. Allen Lane, The Penguin Press, 1995.
 4. *Husserl E.* Pure Phenomenology, Its Method and Its Field of Investigation // Notre Dame, Indiana, USA 1981. P.8–19.
 5. *Каримский А.М.* Философия американского натурализма. М., 1982.

TRANSCENDENTAL ANALYSIS OF CONSCIOUSNESS HOW REALITY IS POSSIBLE

Catherine Moshina

*Ivan Franko National University of Lviv
vul. Universytetska 1, Lviv 79000, Ukraine, tel. (0322) 79-43-72*

The author tries to introduce contemporary understanding of transcendental analysis in phenomenalist and constructionist theories in this paper. We assume that a certain condition holds, and then try to show the presuppositions of that condition by transcendental analysis. There are two most important versions for this discussion, first, the view that the whole reality consists in conscious states, and second, the view that reality is socially constructed. First view has a label of "phenomenalist idealism" and the second of "social constructionism". The main question is, what a philosopher could motivate to take the transcendental turn. The author is inclined to assume that transcendental philosophy is based on the very ideas of phenomenological interpretation of life and construction of social reality is possible.

Key words: transcendental analysis; consciousness; phenomenalist and constructionist theory

Стаття надійшла до редколегії 29.11.1999

Прийнята до друку 08.06.2000